

Микола Миколайович Неплюєв і його Православне Хрестовоздвиженське трудове братство

У статті висвітлюються головні етапи життя видатного богослова і соціального практика Миколи Миколайовича Неплюєва (1851–1908) та його просвітницька діяльність на Чернігівщині, насамперед як засновника й керівника Православного Хрестовоздвиженського трудового братства.

Ключові слова: М. М. Неплюєв, комунітарні ідеї, неплюєвське братство, трудова община, сільськогосподарська артіль.

Життя, творчий шлях та діяльність відомого богослова, педагога, мислителя, громадського діяча і соціального практика європейського масштабу, уродженця Глухівщини, Миколи Миколайовича Неплюєва привертала увагу істориків, публіцистів, літераторів, діячів культури [1]. Масштаби суспільної праці цієї непересічної постаті, які мають вагоме соціальне і духовно-культурне значення, потребують ґрунтовних досліджень, що спонукає нас до нових наукових пошуків про діяльність М. Неплюєва, й особливо його дітища – Православного Хрестовоздвиженського трудового братства [2].

Родина Неплюєвих походила з давнього дворянського роду, який своїм корінням сягав боярина Андрія Івановича Кобили (від нього ведуть, як підтверджують дослідження, своє походження декілька знатних родин – Романови, Шереметєви, Количєви). Федір Іванович, праправнук А. Кобили, на прізвисько Неплюй, був родоначальником Неплюєвих, які гучно заявили про себе у XVII–XVIII ст. як наближені до царського престолу [3]. Вони обіймали посади дійсних таємничих радників, сенаторів, були відомими церковними діячами. З XIX ст. Неплюєвих також знали в Європі як поміщиків-господарників, що цікавилися новітніми науковими і технологічними розробками у сільському господарстві [4].

Відомий представник цієї родини, про якого піде мова, Микола Миколайович народився 11 вересня 1851 р. у містечку Ямпіль Глухівського повіту Чернігівської губернії (нині – Сумська область), котрий був одним із трьох дітей губернського предводителя чернігівського дворянства князя Миколи Івановича Неплюєва. Його дружина – Олександра Миколаївна – уроджена баронеса Шліппенбах, походила з роду шведського полководця Вольмара-Антоня Шліппенбаха –

сподвижника Карла XII. Раннє дитинство хлопця проходило в атмосфері глибокої релігійності. Його привчали читати Євангеліє, сумлінно виконувати релігійні догмати, ходити на молебні. Безперечно, це вплинуло на формування світогляду і характеру юнака [5].

1871 р. М. Неплюєв вступив на юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету. Після закінчення навчання, з 1875 р. працював три роки радником російського посольства у Мюнхені. Перебування в Німеччині не могло не вплинути на молодого правника. У цій країні з високим рівнем культури, на відміну від пореформеної Росії, були налагоджені побут і повсякденність життя. Водночас він бачив, що у капіталістичній державі панує культ власності, снобізм, які пригнічували особистість людини. Тому М. Неплюєв усе більше переконувався, що служіння на батьківщині на користь селянства є справжнім його покликанням. Він розумів, що для цієї неосвіченої маси трударів конче необхідні знання з сільського господарства, функціонування спеціальних шкіл. Задля реалізації такої ідеї молодий Неплюєв, повернувшись до Росії, вирішив вивчити «азбуку природничих наук», ставши слухачем столичної Петровської сільськогосподарської академії [6].

У цей період свого життя М. Неплюєв переймався проблемою «світської філософії», захопився гегелівським вченням, ідеями Платона, самотужки знайомився з головними світовими релігіями. Втім істину, вважав він, можна знайти тільки у православ'ї. «В душі інстинктивно жив ідеал Христа, ідеал Бога живого, вищої любові і вищого розуму світу, і перед цим ідеалом меркнуть усі філософські ідеали...» [7]. Натомість йому все більше не давало спокою питання: чому християни не живуть по-християнськи? Роздумуючи про історичне покликання росій-

ського поміщика, він кардинально переосмислив ідею служіння, спрямувавши усі свої помисли і сили до підвищення духовного і матеріального рівня життя селянства. За велінням сумління він вирішив перейняти на себе особисто моральну провину своїх предків-поміщиків перед народом і присвятити своє життя турботам про його просвіту і добробут. Внутрішня робота по осмисленню тогочасного стану речей із християнської точки зору дозволила М. Неплюєву створити струнку релігійно-філософську систему, яка була викладена в цілій серії його книг, статей і брошур. До початку ХХ ст. він стає відомим у Росії світським богословом, чиї твори неоднозначно оцінювалися офіційним православ'ям, але знаходили відгук у серцях багатьох морально чутливих сучасників.

Ще в 1870-х рр. у думках М. Неплюєва починає визрівати ідея кооперативного, артільного характеру нового економічного ладу в Російській імперії, яку він обстоював як «хліб насущний», і, водночас, як спробу повернення до «трудова обшин часів апостольських», до ідеалу «гармонії віри і праці». А надалі й цілого людства у формі трудових обшин – селянських, ремісничих, торговельних, відомчих, навчальних та ін. 1880 р. М. Неплюєв опублікував свою першу програмову працю «Историческое призвание русского помещика», в якій писав про тяжке становище селянина, котрий за підсумками реформ 1860–1870-х рр. отримав свободу, але сам майже ніяк не змінився. На його думку, історичним покликанням російського поміщика було в тому, щоб опікуватися просвітою народу. «Ми одні можемо успішно виконати це завдання тому, що лише в нас поєднується сила матеріальна з силою інтелектуальною», – писав М. Неплюєв [8]. Він звернувся до землевласників Росії із закликом «струсити з себе апатію» і «зробити Росію невпізнанною за короткий час», й задля цього необхідно взятися за організацію великих сільськогосподарських артілей і просвітництво селянства. Невдовзі мислитель опублікував працю «Совість. Страницы из жизни помещика», в якій дав відповідь на досить численні критичні відгуки на свій «поміщицький маніфест» [9]. Чимало авторів, котрі вступили з ним у полеміку, вважали, що для можливої й освіченої людини немає причин слідувати його прикладу.

Прикметно, що на той час М. Неплюєв практично не пов'язував обстоювану соціальну програму з особливостями свого релігійного сві-

тогляду. В одній із найважливіших робіт «Что есть истина?» (Лейпциг, 1893 р.) він намагався дати відповідь на риторичне запитання Пілата. Сприймаючи Христа як «дорогу, і правду, і життя», молодий поміщик-інтелектуал не мав сумніву в тому, що пізнання абсолютної істини може дати людині тільки Бог. Не погоджуючись із раціонально-моральною категоричністю Л. Толстого, який заявляв, що «у церкви нічого не лишилося, крім храмів, ікон, парчі і слів», М. Неплюєв, здавалось, сприймав ортодоксальну православну форму, згідно з якою церква є «сукупність усіх істинно віруючих на небі і на землі під верховенством Ісуса Христа». Тяжіючи до канонічної церкви, богослов свідомо поділяв позицію слов'янофілів. Зараховуючи до формальної, зовнішньої сторони церковності її адміністративно-організаційну та обрядову структуру, М. Неплюєв дорікав багатьом представникам духівництва за нездатність навчити розумінню істини Божественного Откровення.

Значний вплив на світогляд М. Неплюєва мали погляди російського мислителя і поета О. Хомякова. Микола Миколайович вважав себе послідовником його ідей, зокрема стосовно російської обшини, яка була заснована на принципах православ'я, на взаємній згоді між державою і народом, без антагонізму й релігійної ворожнечі. О. Хомяков розглядав Церкву як живий організм любові й істини, наголошував на тому, що Церква полягає не в більшому чи меншому числі віруючих, навіть не у зібранні віруючих, а найбільше в духовному зв'язку, що їх об'єднує [10].

Про творчу спадщину М. Неплюєва професор Київської духовної академії, засновник журналу «Християнська думка» В. Екземплярський писав: «За цілісності враження, свіжості думки, вірності відвертій істині твори М. Неплюєва можуть бути поставлені разом з творами таких видатних мислителів як О. Хомяков і В. Соловйов... Сподіваємося, що настане той час, коли наша офіційна богословська критика зуміє відмовитися від своєї станової і шкільної самолюбності і визнає велику заслугу М. Неплюєва перед російською богословською літературою» [11].

Водночас М. Неплюєв переходить від теоретизування до конкретних практичних справ. Одержавши у 1882 р. у дарунок від батька хутір Воздвиженський у Глухівському повіті, він вирішив створити тут локальну модель довершеного суспільства. Спочатку поміщик влаштує

сирітський притулок для кількох селянських дітей із найбільш бідніших сімей і сам займається їх вихованням. Потім, 1885 р., М. Неплюєв відкриває у Воздвиженському чоловічій сільськогосподарській школі (згодом, 1891 р., було засновано жіночу, котра отримала назву Преображенської), якій благодійник надав землю, реманент та матеріальну підтримку, в тому числі й грошима. Це була сільськогосподарська школа першого розряду, як ще її називали «Школа землеробства» [12].

А вже 1889 р., намагаючись утілити на практиці свої комунітарні ідеї, М. Неплюєв пориває зі світським життям й засновує у власному маєтку общину – Трудове братство, що було унікальним в історії Росії за поєднанням своїх морально-виробничих функцій, а тому підлягало офіційному оформленню. Як духовна, так і світська влада дивилися на починання М. Неплюєва з побоюванням, а тому на їх шляху виникали різні перепони. Після багатьох труднощів, нарешті у 1893 р. «Статут Православного Хрестовоздвиженського трудового братства» був затверджений. 16 вересня 1894 р. указом Олександра III це товариство отримало права юридичної особи, а 8 жовтня виходить указ Синоду про офіційне відкриття Трудового братства (22 липня 1895 р. відбулися урочистості з цієї нагоди), яке перебувало у віданні Православної церкви під патронатом чернігівських єпископів [13]. З усіх подібних утворень воно виявилось найбільш життєдайним і проіснувало майже 40 років (до середини 1920-х рр.).

Статут Трудового братства передбачав дві основні категорії його членів: повноправні брати (у 1911 р. таких було 30 осіб) і прийняті брати (того року налічувалося більше 300). Перші були господарями усього братського майна, вони брали участь у виборах і встановлювали устрій життя общини. Прийняті брати на рівних користувалися доходами братства, але не брали участь у виборах. У вирішенні найважливіших питань життя колективу вони мали право дорадчого голосу. Повноправні брати складали думу – найвищий орган управління Трудового братства. Його попечителем і головою думи був М. Неплюєв. Усі члени братства, як сімейні, так і ті, що не перебували в шлюбі, об'єднувалися за видами діяльності в «братські сім'ї»: вчителів, землеробів, молочників та інших, які носили ім'я одного зі святих (таку сім'ю М. Неплюєв визначав як духовно згуртований трудовий колектив з характером малої церкви). Братські сім'ї

(всього їх було 10) жили громадами у великих будинках-комунах, де кожній «особистій сім'ї» (за визначенням М. Неплюєва) надавалася простора кімната, а несімейні жили по кілька осіб в одному приміщенні. На чолі братської сім'ї стояв старшина, який обирався з її середовища. Він керував господарською діяльністю і відповідав за моральне життя сім'ї. Чоловіки і жінки в общині мали рівні права. Братські сім'ї-артілі працювали на полях, фермах, у майстернях, школах, садах. Економічною діяльністю керувала господарча рада. Чистий прибуток (після відрахувань у загальні фонди) порівну розподілявся між членами братства. Діти виховувалися у дитячих садках, а з восьмирічного віку вчилися в школах. Вступ і вихід із Трудового братства були вільними [14].

В стінах братства, що існувало на євангельських етичних принципах – віри, любові і праці, виховувалися духовні погляди на життя. Зокрема, метою діяльності цього товариства було «утвердження християнської правди у житті, а засобом – гармонійна організація життя, спілкування і праці на засадах любові до Бога і братолюбства» [15]. У християнському вихованні М. Неплюєв убачав засіб подолання формально-казенного духу школи, наближення її до життя сім'ї. Дисципліну страху й користі належало замінити стосунками любові, співпраці та братерства. У Миколи Миколайовича ідеалом «гармонійної організації добра були громади на зразок апостольських». Саме такими він уявляв трудові братства, де щиро віруючі християни отримали б можливість узгоджувати життя з вірою, жити однодумно з братами у Христі, здобувати засоби до життя шляхом дружньої праці, ґрунтованої на любові, довірі та повазі один до одного [16].

У Воздвиженській чоловічій сільськогосподарській школі навчальний рік тривав з 1 жовтня до 1 квітня, решту часу діти працювали на ланах і в майстернях (навчання було безкоштовним). Улітку канікул як таких не було, відпустки тривали короткий час. Школою керувала педагогічна рада, до складу якої входили запрошені вчителі, а також вихованці – братчики. Серед перших учителів був сам М. Неплюєв. У систему виховання був покладений принцип всебічного розвитку дитини, який поєднував розумове, фізичне і моральне виховання. Метою функціонування школи було впровадження християнської правди в життя за допомогою його гармонізації, спілкування і

праці на засадах любові до Бога. Програма занять у ній практично не відрізнялась від програм інших навчальних закладів такого типу. Вона передбачала вивчення як загальноосвітніх, так і спеціальних предметів, таких як Закон Божий, російська мова, географія, геометрія, фізика, елементарна хімія, анатомія і фізіологія, сільськогосподарська ентомологія, ботаніка, російська історія, законодавство, бджільництво, молочна справа, ветеринарія, землеробство, лувництво, лісництво, сільськогосподарська економія та рахівництво. Навчальний процес у школі був розрахований на п'ять років: упродовж перших трьох років учні здобували загальноосвітню та загальну сільськогосподарську підготовку, а останніх двох – спеціальних – відбувалися поглиблене вивчення профільних предметів, спеціалізація за інтересами, напрацювання навичок в організації виробництва та управління. Вступати до навчального закладу дозволялося дітям від 12 до 17 років [17].

Випускники школи отримували пільги щодо відбування військової повинності. Досить висока якість навчання гарантувала вихованцям можливість отримати роботу поза братством, хоча це дуже засмучувало його засновника, який мріяв, щоб усі вихованці вступали до «братських колоній», а не подавалися «торгувати на ярмарок життя» [18]. Виховання «братолюбних» взаємин значною мірою підтримувалося особливою, відмінною від офіційної, системою релігійного життя. Крім звичайних канонічних правил, у Воздвиженському були запроваджені особливі з дозволу духовного покровителя братства – єпископа Чернігівського і Ніжинського. Також були дозволені додаткові читання особливих молитов, складених М. Неплюєвим [19]. Богослужіння супроводжувалися співами братського хору. Інколи, насамперед у свята, цей поміщик-інтелектуал грав пасажі [20].

Навіть ритуал посвячення в нові члени братства набував релігійних форм. Вступники йшли з іконами за священником, співаючи релігійні гімни, від будинку М. Неплюєва через ілюмінований парк до одного з гуртожитків, де на ганку їх урочисто зустрічали члени братства. Після такого дійства на богослужінні відправлявся особливий молебень, виголошувались промови. Вступники прикладалися до хреста, отримували благословення священника, потім приймали від усіх вітання та подарунки [21].

У Воздвиженському вчителі й учні часто ставили спектаклі та концерти, після чого влаштували традиційний обід з музикою і хоровим співом. Тон завжди задавав М. Неплюєв, який з юних років гарно грав на фортепіано. Його внесок у музичне виховання учнів братства значний, зокрема, т.зв. «пісень без слів» для фортепіано за його авторства налічується 237 (зібрані у 8 зошитах, що були опубліковані у Москві, Чернігові та Санкт-Петербурзі). Водночас М. Неплюєв є автором семи творів на вірші О. Хомякова, серед яких «Трудівник», «Нахнення» та ін. Ним були покладені на ноти для хорового співу три молитви: «Господи і Владико живота мого» (молитва Є. Сиріна), братська молитва «Хресту твоєму поклоняємося, Христос, і святе ім'я Твоє призиваємо», дитяча молитва (для трьох голосів) «Господи, любов'ю наповни серце моє» [22]. Отже, основою виховної системи М. Неплюєва була її морально-релігійна сторона в комплексі з політехнічною освітою. Загалом ця педагогічна система була досить ефективною.

Свої педагогічні погляди М. Неплюєв виклав у брошурі «Мысли и советы искреннего друга», надрукованій у Санкт-Петербурзі 1882 р. [23]. На сторінках статуту братства його засновник і попечитель у короткому викладі занотував свої основні педагогічні погляди: турбуватися про християнське виховання дітей, привчаючи їх думати, почуватися й жити згідно з вченням Христа Спасителя та статутами Святої церкви; надавати можливість усім бажаючим узгоджувати своє життя з животворящим духом віри, яка створить одну трудову сім'ю на засадах християнської любові і братства; за можливості надавати допомогу й за межами братства усьому, що веде до впорядкування життя у двох попередніх напрямках.

Школа мала свій герб, на якому зображувався вінок з колосків жита і вівса та герб Чернігівської губернії – одноголовий орел з великим хрестом, під ним перехрещені коса, граблі та серп з буквами В.С.-Х.Ш. (Воздвиженская сельскохозяйственная школа). Вже до 4 серпня 1894 р. у ній відбулося 5 випусків [24]. Братство з кожним роком зростало в кількісному та матеріальному відношенні. Діяльність М. Неплюєва багатьма високо оцінювалася у Санкт-Петербурзі та Москві. 1907 р. Московська духовна академія запросила його читати лекції.

Утім, у діяльності Трудового братства були й недоліки. Як соціальна модель, воно мало жор-

стку організаційну структуру, авторитарний режим управління і контролю. Нав'язування інтенсивного релігійного життя, дефіцит ліберальних цінностей, тотальна система «шпигунства» вихованців один за одним та авторитарні методи виховання, що давали змогу прищеплювати неплюєвські ідеї його підопічним, призводили до протестів учителів, нівелювання індивідуальності вихованців й недопущення вільнодумства [25]. Це створювало складну психологічну атмосферу й було одним з чинників внутрішніх конфліктів та суперечностей і головною причиною виходу з общини багатьох, за словами самого М. Неплюєва, цілком порядних за мірками традиційного суспільства людей. Деякі з них виступали в пресі, звинувачуючи попечителя і його євангельську технологію в посяганні на свободу. До критичних відгуків, які, здавалося б, компрометували братство, М. Неплюєв ставився особливим чином. Вважаючи свою справу об'єктом живої проповіді, він не лише не приховував властиві йому недоліки, а й публічно визнавав їх, цитуючи часто притчі з Євангелія [26].

Зрештою, схвальних відгуків про досягнення в економічному житті й у вихованні братчиків у російській та європейській періодиці було більше. Своєрідна виховна система неплюєвського братства вивчалася в Краківському університеті, Сорбонні, Французькій академії моральних і політичних наук. Не лишилися байдужими до діяльності М. Неплюєва і такі відомі на той час організації, як Міжнародна Ліга миру, Англо-російська літературна спілка у Лондоні та Міжнародна спілка Єдиного Людства у Парижі [27].

«Культурний скит» і «квітуча комуністична община», «братська злука на трудовому ґрунті» й «перша християнська община, сперта на засадах братського поділу праці», «християнське братство, яке складалося із сімейних монахів і монахинь» та «особлива асоціація, сперта на релігійних засадах» – ось далеко неповний перелік визначень, які давалися Хрестовоздвиженському трудовому братству [28]. Заснована М. Неплюєвим Воздвиженська чоловіча сільськогосподарська школа вирізнялась справжнім екуменічним духом. За статутом до неї брали дітей усіх християнських віросповідань різних етносів. Проте такий стан речей викликав недовіру і обурення з боку правого крила офіційної церкви. Особливо в обер-прокурора Синоду К. Победоносцева, який погрожував закрити

школу. Згідно з екуменічним принципом М. Неплюєва для єднання християнського світу немає потреби будь-кому зраджувати своєму рідному віросповіданню і переходити в інше [29]. Після того, як братство у 1893 р. було офіційно визнане, його засновник стає активним проповідником ідей мирного розвитку суспільства на засадах віри, любові і праці.

У цей час М. Неплюєв стає активним діячем міжнародного миротворчого руху, бере дієву участь у роботі його форумів. У центрі уваги мислителя була пропаганда ідей духовного єднання народів Європи у «європейську конфедерацію християнських держав», об'єднання усіх справжніх християн у «міжнародну спілку сповідників Христа» [30]. Влітку 1896 р. на запрошення голови католицької фракції у французькому парламенті графа Альбера де Мена М. Неплюєв відвідав Конгрес Християнських робітників, який проходив у Реймсі [31]. Особливо важливою подією в його миротворчій справі став Конгрес Миру в Будапешті, який відбувся у вересні того ж року. Саме тут засновник Хрестовоздвиженського трудового братства особисто познайомився з найвидатнішими діячами пацифістського руху Європи: Фредеріком Пассі, Бертою фон Зунтер (лауреат Нобелівської премії миру у 1904 р.), Елі Дюкаменом – директором Міжнародної Ліги миру. На засіданні Конгресу М. Неплюєв виступив із письмовою заявою, в якій йшлося про «хибність доктрини» озброєного миру, про необхідність роззброєння європейських держав та «консолідацію всіх людей доброї волі». М. Неплюєв також запропонував проводити щорічні мирні конгреси. Його заява мала значний резонанс у європейській пресі. Невдовзі після цих подій Ліга, бюро якої знаходилося у Берні, визнала Трудове братство товариством миру в Росії з правом участі його представників на усіх конгресах Ліги. Так на схилі XIX ст. Православне Хрестовоздвиженське трудове братство стало першим у Російській імперії пацифістським товариством. Крім того, миротворча активність М. Неплюєва була відзначена прийняттям його в члени Англо-російської літературної спілки та Союзу Єднання у Франції. Він був одним із головних організаторів грандіозного проекту міжнародного масштабу – Конгресу єдиного людства, який відбувся у вересні 1900 р. під час роботи Всесвітньої виставки в Парижі [32].

Наприкінці грудня 1901 р. М. Неплюєв передав за дарчим актом Трудовому братству все

своє майно, яке складалося із 16 435 десятин землі з лісом, будівлями, двома гуральнями, цукровим, ливарно-механічним і цегельним заводами, копильнею та двома лісопилками. Загальна вартість майна була оцінена в 1 млн. 750 тис. руб. [33]. Меценат-інтелектуал не тільки переймався справами братства, а й докладав організаційні зусилля та надавав кошти на будівництво педагогічного інституту у Глухові, залізничної станції (збереглася назва – Неплюєве), торговельних рядів у Ямполі (знищені під час Великої Вітчизняної війни). На його кошти були побудовані Христо-Воздвиженська церква та лікарня. Він дав початок садівництву та виноробству у Воздвиженському (до цього часу існують фруктовий сад загальною площею 300 га, заснований за часів Трудового братства, а також Воздвиженський дендропарк – пам'ятка садово-паркового мистецтва, закладена наприкінці XIX ст.) [34].

Проте, мрії і сподівання М. Неплюєва не здійснилися повністю. Після короткої тяжкої хвороби в ніч на 21 січня 1908 р. він помер. З того часу братство, яке вступило у володіння неплюєвськими маєтками, переживало різні часи. Братська дума виявилась новим великим власником. Щорічні прибутки Трудового братства від маєтків напередодні Першої світової війни становили понад 100 тис. руб., а актив сягав 2

млн. руб. 1912 р. община налічувала близько 500 членів і мала три початкові та дві сільськогосподарські школи. Жодних філій Хрестовоздвиженського братства не виникло. Не маючи постійного керівника, братчики стали поступово роз'їжджатися, але община і сільськогосподарська школа продовжували існувати і за радянської влади (серед колишніх братчиків слід назвати таких відомих діячів науки й культури, як С. Черненко, І. Абрамов, Ф. Петруненко, П. Сениця та ін.). Школу з часом було перетворено на технікум [35]. Сама ж община-артіль адміністративним рішенням була перетворена в 1929 р. у колгосп, а колишніх братчиків силоміць виселили із Воздвиженського, поставивши, фактично, знак рівності між ними і поміщиками, яких такий захід стосувався відповідно до урядової постанови [36].

Отже, надзвичайно цікавий «комунітарний експеримент» М. Неплюєва на Чернігівщині та його духовні пошуки згодом були забуті. Проте, чимало ідей, висловлених цим реформатором, а також досвід реалізації їх у практиці Хрестовоздвиженського трудового братства, становлять безперечний інтерес і сьогодні. Можна констатувати, що історична роль таких особистостей, як Микола Миколайович Неплюєв, визначається насамперед гуманістичними ідеями та ідеалами, які залишаються актуальними у всі часи.

Джерела та література

1. Жевахов Н. Николай Николаевич Неплюев. Биографический очерк. – СПб., 1909. – 109 с.; Митраки П. Г. Добраї пам'яті Н. Н. Неплюєва. – Одеса, 1911. – 20 с.; Трудовое братство. Неплюев Н. Н. – подвижник земли русской. – К., 1912. – 78 с.; Экземплярский В. И. Памяти Николая Николаевича Неплюева // Труды Киевской Духовной академии. – 1908. – № 5. – С. 155–169; № 6. – С. 281–319; № 8. – С. 579–628; Авдасёв В. Н. Свет памяти. Н. Н. Неплюев в воспоминаниях современников. – К., 2008. – 105 с.; Ткаченко В. М. Християнський гуманізм Миколи Неплюєва (з нагоди 150-річчя з дня народження) // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 97–108 та ін.
2. Солодовник Н. С. Н. Н. Неплюев: Воздвиженское Трудовое братство – локальная модель будущего бесконфликтного общества социальной справедливости: Теория, практика, печальный финал. – М., 1994. – 289 с.; Авдасёв В. Н. Трудовое братство Н. Н. Неплюева: его история и наследие. – Сумы, 2003. – 59 с.; Авдасёв В. Трудовое братство Миколи Неплюєва. Історія і доля унікальної моделі християнського комунізму // <http://www.yampol.pp.net.ua/page/nep/nepluev.htm> та ін.
3. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб., 1897. – Т. 40. – С. 279.
4. Ткаченко В. М. Християнський гуманізм Миколи Неплюєва (з нагоди 150-річчя з дня народження) // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 98.
5. Авдасёв В. Н. Трудовое братство Н. Н. Неплюева: его история и наследие. – Сумы, 2003. – С. 6, 7.
6. Там само. – С. 8.
7. Неплюев Н. Н. Вера и жизнь. – СПб., 1905. – С. 51.
8. Неплюев Н. Н. Историческое призвание русского помещика // Полное собрание сочинений: В 5 т. – Т. 3. – СПб., 1902. – С. 246.
9. Неплюев Н. Н. Совесть: Стимул, забытый проф. Ивановым при перечислении стимулов, обуславливающих человеческие деяния: Страница из жизни помещика. – М., 1881. – 19 с.

10. Ткаченко В. М. Вказ. праця. – С. 100.
11. Экземплярский В. И. Памяти Николая Николаевича Неплюева // Труды Киевской Духовной академии. – 1908. – № 8. – С. 597.
12. Трудовое братство. Неплюев Н.Н. – подвижник земли русской... – С. 22.
13. Неплюев Н. Н. Полное собрание сочинений. – Т. 3. – СПб., 1902. – С. 415.
14. Авдасёв В.Н. Трудовое братство Н. Н. Неплюева: его история и наследие. – С. 15, 16.
15. Неплюев Н. Н. Трудовое братство и школы его. – СПб., 1900. – С. 35.
16. Трудовое братство. Неплюев Н.Н. – подвижник земли русской... – С. 32.
17. Ткаченко В. М. Християнський гуманізм Миколи Неплюєва. – С. 107.
18. Там само. – С. 102.
19. Неплюев Н. Н. Звуки души / Пред. и прим. Н. Д. Игнатович. – М., 2012. – 112 с.
20. Солодовник Н. С. Вказ. праця. – С. 18.
21. Флоровский Г. Пути русского богословия. – К., 1991. – С. 110.
22. Ткаченко В. М. Вказ. праця. – С. 103.
23. Неплюев Н. Н. Мысли и советы искреннего друга: 4 авг. 1881 г. – 4 авг. 1882 г. – СПб., 1882. – 55 с.
24. Неплюев Н. Н. Отчеты блюстителя о религиозно-нравственной жизни братства // Полное собрание сочинений. – Т. 5. – СПб., 1908. – С. 66–67.
25. Неплюев Микола Миколайович // Енциклопедія історії України. – Т. 7. – К., 2010. – С. 375.
26. Напр.: Неплюев Н. Н. Полное собрание сочинений. – Т. 5. – СПб., 1908. – С. 20–21.
27. Авдасёв В. Трудовое братство Миколи Неплюєва. Історія і доля унікальної моделі християнського комунізму // <http://www.yampol.pp.net.ua/page/ner/nepluev.htm>
28. Уманец М. Н. Краткий отчёт блюстительницы Крестовоздвиженского трудового братства за 1915 г. – Петроград, 1915. – С. 4.
29. Солодовник Н. С. Вказ. праця. – С. 58–60.
30. Неплюев Н. Н. Полное собрание сочинений. – Т. 4. – СПб., 1903. – С. 119.
31. Солонина П. Воздвиженская сельскохозяйственная школа. – Чернигов, 1899. – С. 19.
32. Авдасёв В. Трудовое братство Миколи Неплюєва. Історія і доля унікальної моделі християнського комунізму // <http://www.yampol.pp.net.ua/page/ner/nepluev.htm>
33. Неплюев Н. Н. Доклад Глуховскому комитету высочайше утверждённого Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности по вопросу о крестьянской общине. – СПб., 1903. – С. 33.
34. Воздвиженське // <http://yampol.pp.net.ua/histor/vozdv.htm>
35. Солодовник Н. С. Вказ. праця. – С. 29.
36. Неплюев Микола Миколайович // Енциклопедія історії України. – Т. 7. – С. 376.

Юрий Русанов

НИКОЛАЙ НИКОЛАЕВИЧ НЕПЛЮЕВ И ЕГО ПРАВОСЛАВНОЕ КРЕСТОВОЗДВИЖЕНСКОЕ ТРУДОВОЕ БРАТСТВО

В статье рассматриваются главные этапы жизни выдающегося богослова и социального практика Николая Николаевича Неплюева (1851–1908) и его просветительская деятельность на Черниговщине, в первую очередь как основателя и руководителя Православного Крестовоздвиженского трудового братства.

Ключевые слова: Н. Н. Неплюев, коммунитарные идеи, неплюевское братство, трудовая община, сельскохозяйственная артель.

Jurii Rusanov

MYKOLA MYKOLAYEVYCH NEPLIUEV AND HIS ORTHODOX THE HOLY CROSS DAY LABOUR BROTHERHOOD

In the article lightening up the main stages of the life of eminent divine and social practitioner Mykola Mykolayevych Nepluev (1851–1908s) and his enlightening activities at Chernihivschyna mostly as a founder and chief of Orthodox the holy cross day labour brotherhood.

Key words: M.M. Nepluev, communitarian ideas, brotherhood of Nepluev, labour community, agricultural artel.

